

De grafelijke (!) burcht van Zutphen

Hein Jongbloed

In één eeuw drie dissertaties – Zutphens vroegste geschiedenis heeft wat losgemaakt! In 1913 bewees Tenhaeff de onechtheid van zes van Zutphens oudste oorkonden, vervolgens kwam De Vries in 1960 met zijn – nu achterhaalde – ‘opkomst van Zutphen’. Precies honderd jaar na Tenhaeff presenteerde Zutphens stadsarcheoloog Groothedde de bodemvondsten die sinds 1946 zijn gedaan in Zutphens oudste kern, de ringwalburcht van eind negende eeuw.¹ Alsof zo’n ringwalburcht niet mooi genoeg is, is daarbinnen in de elfde eeuw, als opvolger van houten voorganger-gebouwen, een tufstenen paltsgebouw van exceptionele allure verrezen. Groothedde handhaafde daarover zijn opvatting dat dat een ‘koningspalts’ is geweest en de naastgelegen kapittelkerk van Sint-Walburgis een stichting van een Utrechtse bisschop.² Voor de eigen graven van Zutphen, in de *falsa* aangeduid als ‘heren’, respectievelijk ‘wettige erfgenamen van de Zutphense burcht’,³ was amper plaats: binnen de ringwal hadden zij ‘mogelijk’ een ‘hofgebouw’. Aanwijzen deed Groothedde dat niet.⁴

Gezien de stelligheid waarmee hij die toeschrijvingen herhaaldelijk heeft ontvouwd, bevreedt natuurlijk het vraagteken in de hoofdtitel van zijn proefschrift. Dat staat er helemaal tot mijn genoegen, trouwens, want bij zijn historische inbedding van de archeologische bevindingen régent het vraagtekens. Ik kan die hier niet allemaal oplepelen,⁵ maar maak twee methodische aanmerkingen:

1. Groothedde volgt nog Harenbergs publicaties over de Zutphense *falsa* van 1999 en 2003, terwijl in die (en voorgaande) analyses inmiddels een knaap van een *leesfout* is aangetoond. Dat zet Harenbergs bouwsels op losse schroeven – mét alles wat erop rust.⁶
2. Als hij mij een ‘verzinsel’ wil toeschrijven, dan moet hij toch eens nalezen op wie ik mij beriep.⁷

Genoeg aanleiding dus om de ‘andere’ visie op Zutphens vroegste geschiedenis onder de aandacht te brengen, met de heren (graven) van Zutphen als scheppers van burcht en palts. Koningspaltsen van het ‘Zutphen-

se’ formaat zijn niet echt zeldzaam, maar ‘[e]en dergelijk gebouw komt vóór de twaalfde eeuw in dynastieburchten in Nederland en het voormalige Rooms-Duitse rijk niet voor’, aldus Groothedde.⁸ Vraagtekens. Zijn alle dynastieburchten uit die tijd teruggevonden en uitgegraven? Minstens één liet Groothedde buiten beschouwing: Cappenberg, residentie van naaste verwanten van de Zutphenaars.⁹ Daarentegen voert hij Hoog-Elten veelvuldigen tonele,¹⁰ hoewel stenen verblijfsgebouwen daar pas verrezen toen graaf Wichman van Hamaland zijn burcht ombouwde tot kanonikessenstift. Kun je een damesstift maar zo vergelijken met een (dynastie)burcht?¹¹

Hamaland is een streek langs de bisdomsgrens tussen Utrecht en Münster waarin twee andere (oudere) gebieden, *Islo (Hisloa)* en *Leomericke*, zijn opgegaan. Hamalands contouren zijn aardig nauwkeurig te schetsen, zoals afb. 1 laat zien. Het gravenhuis dat in de negende en tiende eeuw dat Hamaland plus de Veluwe, Salland, Drenthe en Noord-Groningen bestuurde, resideerde vanaf medio ne-

gende eeuw tot 882 in Zutphen. Toen week het uit naar de Elterberg.¹² Waarom?

De Noormannen en de ringwalburcht

Overall in de Zutphense bodem worden de sporen teruggevonden van een verwoesting in de late negende eeuw. Groothedde heeft die toegeschreven aan de Noormannen, die in 882 ook Deventer teisterden. Dat ben ik graag met hem eens.¹³

Een echo van dat drama vinden we ook in

Afb. 1. Hamaland volgens oorkondelijke gegevens uit het tijdvak 793/794 – 1083.

○—○ 'graafschap in Hamaland' 1046

● plaatsnamen in Hamaland

L I plaatsnamen in Leomericke, Islo (Hisloa)

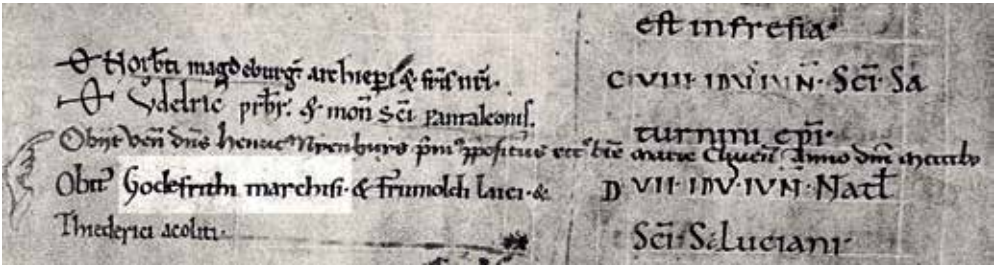
— omlijnng van Zuid-Hamalandse plaatsnamen

— dioceesgrens met Münster (naar Thielen 'Kerstening')

S B V H plaatsnamen in Salland, Betuwe, Veluwe, Hettergouw

□ ⊙ overige plaatsnamen

... overloop Berkel-Slinge (naar Waterbolck 'Drenthe')

Afb. 2. Godfried 'de Deen' in het necrologium van Xanten, 7 juni; detail uit W. Bader, *Das älteste Totenbuch des Stiftes Xanten, 2:Tafeln* (Kevelaer 1959) fol. 30 vo, editie F.W. Oediger, *Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten: das älteste Totenbuch des Stiftes Xanten* (Kevelaer 1958) 47

een kroniek. In 885 speelde de Hamalandse graaf Everhard *Saxo* een hoofdrol in de 'moord van Spijk' op Godfried 'de Deen'. Deze was in 882 door keizer Karel 'de Dikke' benoemd tot markgraaf van 'Middenrijks Friesland', op voorwaarde dat hij zijn Noormannen naar huis stuurde. Die thuisvaarders hebben waarschijnlijk onderweg nog Zutphen en Deventer aangedaan. Godfried maakte een potje van zijn ambt en ging in 885 over de schreef. De keizerlijke opperbevelhebber Hendrik van Babenberg lokte Godfried naar Spijk, zogenaamd voor besprekingen. Everhard kreeg daar gelegenheid om zich te beklagen over Godfrieds verwoesting van zijn bezittingen. Er staat niet waar dat precies was gebeurd, ik houd het voor de echo van het Zutphense drama. Of Godfried daarbij wel betrokken was, is hoogst twijfelachtig, maar het opzette werkte: er ontstond een handgemeen dat Godfried (afb. 2) noodlottig werd. Meteen daarop werd de Rijn- en Maasdelta hardhandig ontdaan van Noormannen.¹⁴

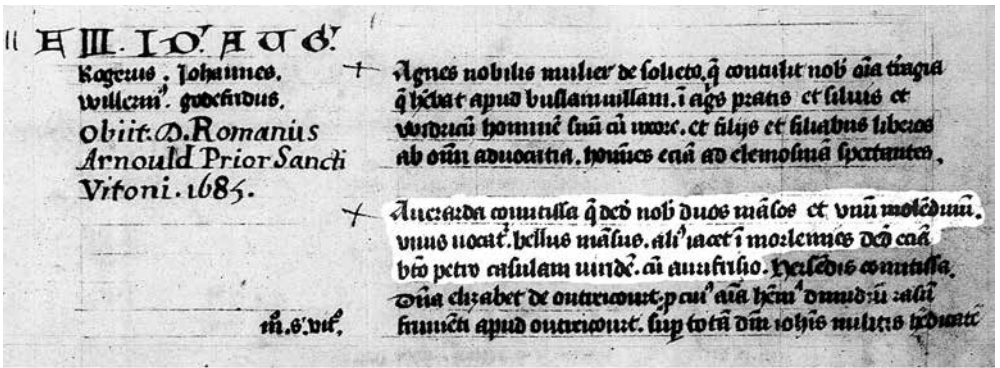
Spijk was gekozen vanwege zijn ligging aan de voet van de Elterberg. Daar had het Hamalandse gravenhuis na 882 een vervangende burcht ingericht, die in het complot van 885 goed van pas kwam.¹⁵ Elten was blijkens de latere stichting van het stift eigengoed van de

familie. Maar Zutphen was dat ook. Als Everhard *Saxo* in 885 met zijn klacht inderdaad op Zutphen doelde, dan is van belang dat hij zich beklaagde. Was Zutphen koningsgoed geweest, dan was de keizer zelf benadeelde partij en had Everhard *Saxo* in het complot helemaal niets te zoeken.¹⁶

Ook de aanleg van de ringwalburcht, eind negende eeuw of rond 900,¹⁷ valt met de lotgevallen van het Hamalandse huis te verbinden. Nadat Everhard *Saxo* in 898 was vermoord, werd zijn *ducatus* aan zijn broer Meginhard opgedragen. Dat slaat waarschijnlijk op het ambt van wijlen 'de Deen'. Eerst heeft Hendrik van Babenberg dat overgenomen, maar hij kwam in 886 om bij Parijs. Everhard *Saxo* lijkt toen zijn opvolger te zijn geworden.¹⁸ Dat *Saxo's* oudste zoon in 898 niet opvolgde, betekent dat hij te jong was. Als *Saxo's* gezin op de Elterberg bleef wonen, moest oom Meginhard elders passend onderdak vinden. Voor hem kan de Zutphense ringwalburcht zijn aangelegd.

Opstand, genade en deling: van Hamaland tot Gelre

Saxo's oudste zoon, Meginhard, is later wel in de graafschappen van zijn vader opgevolgd, maar het markgraafschap was toen al teloorgegaan. Meginhard is in 921 als graaf zichtbaar, maar toen hij tussen 952 en 956 overleed en op de Elterberg werd begraven, was hij ambteloos.¹⁹ Zijn oudste zoon, Everhard, blijkt op 26 november 944 graaf in Drenthe en was dat in 956 en 960 ook in Salland, zijn

Afb. 3. Gravin Averarda in het necrologium van St. Vanne te Verdun, 11 augustus; detail uit het handschrift *Bibliothèque Municipale de Verdun ms. 7 fol. 203 ro.*

jongere halfbroer Wichman was in 952, 956 en 960 graaf van Hamaland en de Veluwe. Meginhard heeft hoogstwaarschijnlijk meegedaan met de grote opstand van 938–939 tegen koning Otto I ‘de Grote’ (936–973), en dat bekocht met ambtsverlies en bezitsconfiscatie. We weten dat Otto op 18 juli 944 in het – toen dus geconfisqueerde – Elten een andere rebel heeft begenadigd. Dat had overal elders kunnen plaatsvinden. Otto was, denk ik, naar Elten gekomen om daar het Hamalandse gravenhuis te begenadigen. Niet vader Meginhard, want die bleef ambtloos, maar Everhard en Wichman konden in zijn vroegere graafschappen treden. Ook het geconfisqueerde familiepatrimonium werd teruggegeven. De Eltense burcht is toen met zekerheid aan Wichman toegefallen, logischerwijs zou Everhard dan Zutphen hebben gekregen.²⁰

Over de Eltense linie van de familie weten we het meest. Wichman werd vader van de beruchte Adela, haar zuster Liutgard en een zoon Wichman, dat jong overleed. Dat sterfgeval katalyseerde de ombouw van Hoog-Elten tot kanonikessenstift, waar Liutgard eerste abdis werd. De vermogensoverdracht aan het stift veroorzaakte een slepende kwestie met Adela, bijgestaan door haar

echtgenoten, eerst graaf Immed en vervolgens Balderik. Adela’s eerste huwelijk bracht kinderen voort, onder hen opvolger Diederik. Bij zijn overlijden in 1017 of 1018 had hij alleen dochters. De oudste, Addila (Addela), huwde hertog Godfried II van Nederlotharingen (1012–1023) uit het gravenhuis Verdun. Dat paar bleef kinderloos, maar de graafschappen van Addila’s vader – Hamaland, de Veluwe, Teisterbant, de Betuwe, de Duffel- en de Hettergouw – raakten in Verdunse handen. Diederiks jongere dochter, Bava, werd al in of voor 1018 weduwe van Gerard *Flamens*, ‘de Vlaming’. Die toenaam droeg hij vermoedelijk door zijn afkomst uit het gravenhuis van Kamerijk, een jongere linie van het Vlaamse huis.²¹

Toen Bava weduwe werd, waren haar zoons Gerard en Diederik hooguit kleuters. Hun oom hertog Godfried heeft zich over hen ontfermd, maar overleed in 1023. Zijn broer Gozlin/Gozelo volgde op, in Nederlotharingen maar vast ook in de posities waarop de broertjes *Flamens* aanspraak hadden: Gerard *Flamens* junior is in 1033 zichtbaar in de naaste omgeving van Gozelo. Die kreeg datzelfde jaar ook het hertogdom Opperlotharingen, maar deed dat over aan zijn oudste zoon Godfried ‘met de Baard’. Toen Gozelo in 1044 overleed, had ‘de Baard’ aanspraak op Nederlotharingen, maar koning Hendrik III (1039–1056) onthield hem dat – ‘tegen alle

fatsoen in', zegt een kroniek. Godfried kwam in opstand, gaf zich in 1045 gewonnen en kreeg gevangenisstraf. Rond Pinksteren (18 mei) 1046 werd hij begenadigd, maar moest wel zijn oudste zoon als gijzelaar geven. Die kwam prompt te overlijden. Godfried rebelleerde opnieuw en raakte zijn ambten definitief kwijt. Zo kon aartsbisschop Adalbert van Bremen in 1047 gading maken op de graafschappen Hunsingo en Fivelgo (Noord-Groningen) van 'een' afgezette hertog Godfried. Voor Gerard *Flamens* junior lag in 1046 de weg open naar de posities van zijn grootvader Diederik. Diens graafschappen blijken eind elfde eeuw in handen van het gravenhuis van Gelre, zoals de familie *Flamens* inmiddels heette. Op één kleine uitzondering na: noordelijk Hamaland. Daar was het 'graafschap Zutphen' ontstaan.²² Hoe kwam dat zo?

Licht uit Drenthe

Na Wichmans halfbroer Everhard anno 944 laat Drenthe in 1006 Adela's Balderik en in 1025 ene Temmo als graaf zien. Op 22 mei 1046 schonk Hendrik III aan de Utrechtse bisschop de grafelijkheid in Drenthe 'die na de dood van hertog Gozlin ter begeving

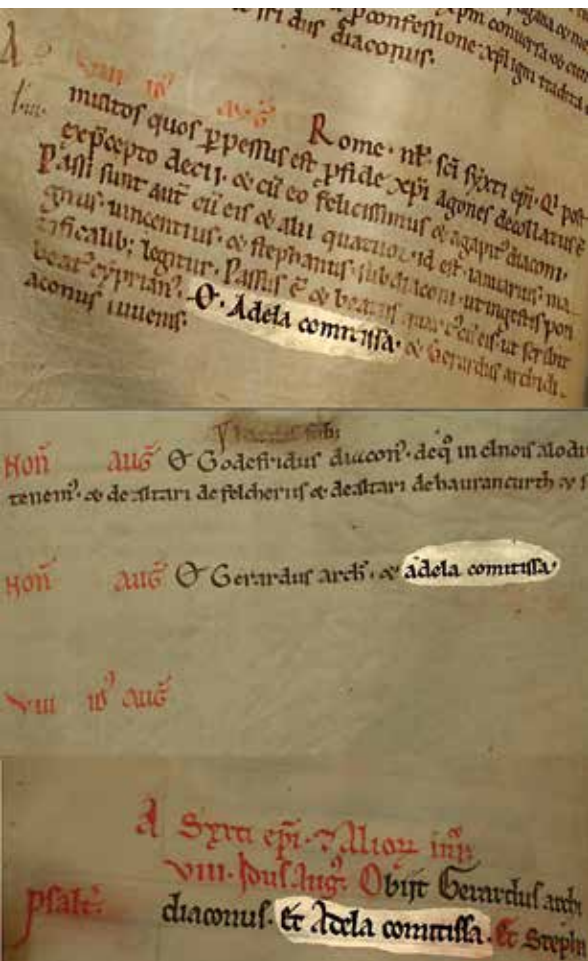
Afb. 4. Aanhef van psalm I in het psalmboek van bisschop Gerard I van Kamerijk (1012-1051); detail uit het handschrift *Médiathèque Municipale de Cambrai* ms. 54 fol. 16 ro. (foto: auteur)

Afb. 5. Ermentrud 'van Florennes' en haar broer in het psalmboek van bisschop Gerard I van Kamerijk (1012-1051), 7 maart; detail uit het handschrift *Médiathèque Municipale de Cambrai* ms. 54 fol. 2 ro. (foto: auteur)

stond'. Dat slaat op hertog Gozelo I.²³

Het huwelijk van Gozelo's broer Godfried met Addila heeft het patrimonium van de Eltense familiestaak in Verdunse handen gebracht, maar hun vader, Godfried 'de Gevangene', had door zijn eerste huwelijk met Everhards dochter het patrimonium van de Zutphense staak reeds bemachtigd. Die 'Zutphense' erfdochter werd in het Verdunse klooster St. Vanne op 11 augustus herdacht als 'gravin Averarda' (afb. 3). Haar dochter Ermentrud huwde met Arnulf van Florennes (België). Hun zoon Gerard werd bisschop van Kamerijk (1012-1051). In Gerards psalmboek (afb. 4) is het necrologium van de familie-abdij van Florennes overgenomen. Dat duidt Ermentruds vader, zijn tweede echtgenote en drie van hun zoons aan naar rang en stand (monnik, graaf, gravin), Ermentrud zelf vinden we op 7 maart als 'Ermentrud en

Afb. 6. De 'beruchte' Adela 'van Hamaland' in Kamerijkse necrologia, 6 augustus; details uit (van boven af) Médiathèque Municipale de Cambrai ms. 229 fol. 36 vo resp. 74 ro en ms. 1151 fol. 61 vo. (foto en montage: auteur)

haar broer' (afb. 5). Ermentruds nabestaanden hadden blijkbaar weet van die ene broer zonder zijn naam en overlijdensdatum te kennen. Hij zal jong overleden zijn. Dat verklaart dat Godfried 'de Gevangene' zijn eigen vader, Gozlin/Gozelo, ogenschijnlijk pas vernoemde met zijn laatste zoon uit tweede huwelijk, de latere hertog. 'De Gevangene' en zijn tweede echtgenote volgden overduidelijk een vernoemingsgebruik waarin de vadersvader veelal bij de oudste of naastoudste zoon

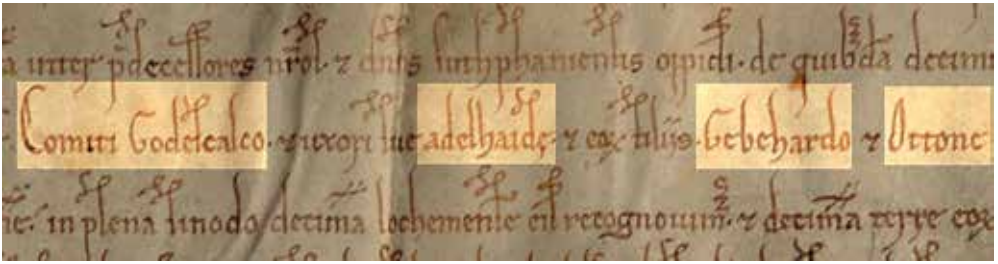
werd vernoemd. Ermentruds broer heeft dus stellig Gozlin/Gozelo geheten, en die naam door zijn vroege dood vrijgemaakt voor hergebruik bij het nakomertje uit tweede echt.²⁴

Saillant is nu dat de beruchte Adela (afb. 6) in meerdere Kamerijkse necrologia wordt herdacht exact op de datum die ook elders steeds voorkomt: 6 augustus! Dat stut de gedachte dat Averarda 'van Verdun' de dochter is geweest van die Drentse graaf Everhard van 944. Adela en Averarda waren dan volle nichten. Adela's Kamerijkse gedachtenis wijst op betrekkingen met bisschop Gerard van Kamerijk, Averarda's kleinzoon.²⁵

Verdunse uitlopers in Zutphen

Averarda's weduwnaar, Godfried 'de Gevangene', kreeg in tweede huwelijk vijf zoons en een dochter. Van die zoons hebben we de twee jongsten al gezien, de hertogen Godfried II en Gozelo I van Nederlotharingen. Hun naastoudste broer Herman volgde hun vader op als markgraaf van Ename (België). Dat ambt heeft hij in of na 1016 overgedaan aan zijn schoonzoon Reinier V van Henegouwen. Herman was toen al hertrouwd met een Westfaalse dame, die misschien Imma (Emma) heette, maar in elk geval de legendarische Saksenheld Widukind onder haar voorouders had. Uit Hermans tweede huwelijk stamde de Godschalk die in de Zutphense falsa optreedt als 'heer van Zutphen' en graaf in 'noordelijk Hamaland'. Dat ambt zal hij namens zijn oom(s) Godfried II en/of Gozelo I als leengraaf hebben uitgeoefend.²⁶

Uit het Drentse voorbeeld zagen we dat van het patrimonium van Averarda stukken beband zijn bij zoons van Godfried 'de Gevangene' uit tweede huwelijk. Nu hebben ene Otto van Hammerstein en zijn echtgenote Ermen-gard, Godfrieds dochter uit tweede huwelijk, ooit geld geleend van het klooster Werden

Afb. 7. Godschalk 'van Zutphen' met echtgenote Adelheid en hun zoons Gevehard en Otto in het Zutphense falsum van 1059; detail van Regionaal Archief Zutphen, archief kapittel van St. Walburg (325) inv. nr. 127. (foto: auteur)

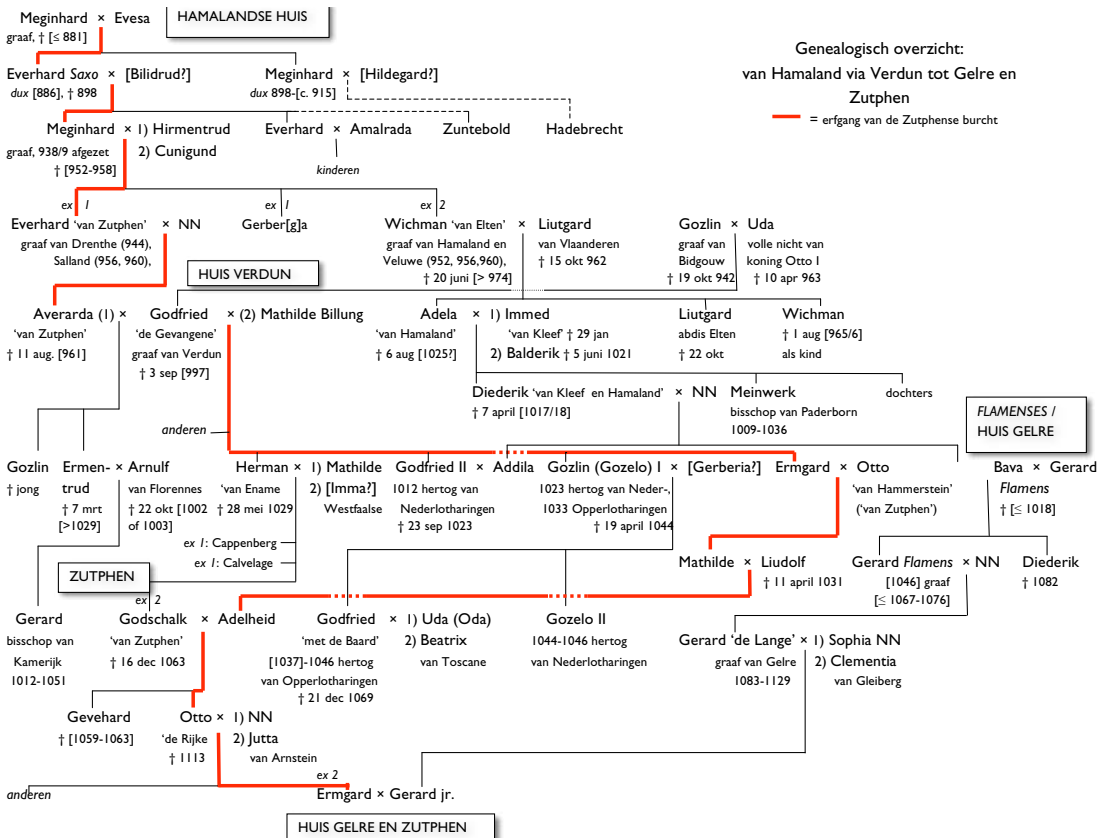
en daarvoor als zekerheden gesteld een bos 'Liettrud' en 'een territorium Nas in Friesland'. Voor 'Liettrud' zijn twee oplossingen in omloop, beide in Middenrijnse streken, waar Otto's Konradijnse familie zijn wortels had. 'Nas' wordt vereenzelvigd met het naderhand in de Dollard verdwenen kerkdorp Nesse aan de Eemsmonding, ongeveer tegenover Emden (Duitsland) en dan pal naast Hunsingo en Fivelgo. Daar was Ermengards tantezegger Godfried 'met de Baard' tot 1046 graaf. Lezen we Ermengards deelname aan de transactie met Werden als signaal dat haar huwelijksgoed in de pandstelling was betrokken, dan komt vooral dat 'Nas' daarvoor in aanmerking.²⁷

Als de Zutphense ringwalburcht inderdaad in 944 aan Everhard is toebedeeld, moeten we ook die bij zijn erfgenamen zoeken. De vroegste vermelding van Zutphen vinden we in de kroniek van Brauweiler, geschreven omstreeks 1080. Dat klooster is in 1023–1024 gesticht door de paltsgraaf van Lotharingen Erenfried/Ezzo en zijn echtgenote Mathilde, een dochter van keizer Otto II (973–983). Toen hun broer, resp. zwager, Otto III (983–1002) kinderloos overleed, was hun oudste zoon, Liudolf, de naaste mannelijke bloedverwant, maar pas ongeveer zeven jaar oud. Een volwassen verwant, de Beierse hertog

Hendrik, maakte zich met een staatsgreep meester van de troon. Maar ook deze Hendrik II (1002–1024) bleef kinderloos. Zo maakte Liudolf opnieuw kans als opvolger – nu als volwassene.²⁸

Volgens de Brauweiler kroniek was hij gehuwd met Mathilde 'dochter van Otto graaf van Zutphen'. Dat is een vermomming van Otto van Hammerstein. Zijn huwelijk met Ermengard van Verdun kwam in de jaren 1017–1023 onder vuur te liggen. Ermengard was een achterkleindochter en Otto een achterachterkleinzoon van hetzelfde echtpaar, een verwantschapsgraad die volgens kerkelijke doctrine het huwelijk 'incestueus' en daarmee ongeldig maakte. Kinderen uit zo'n 'incestueus' huwelijk werden even onwettig en eerloos geacht als buitenechtelijk kroost. Als Otto en Ermengard van Hammerstein inderdaad Liudolfs schoonouders waren, was Liudolf dus gehuwd met een 'eerloze' vrouw, die onmogelijk koningin kon worden. Dat de kwestie bedoeld was om Liudolfs opvolging te beletten, bleek in 1027. Van kerkelijke zijde werd de huwelijkskwestie toen opnieuw opgepakt, maar koning Koenraad II maakte daar toen een eind aan...²⁹

Dat de Brauweiler kroniek Otto van Hammerstein als 'Otto van Zutphen' vermomde, diende mogelijk om zijn nakomelingen te verschonen van de schaduw die over zijn huwelijk heeft gelegen. Zijn zoon Udo overleed ongehuwd, Liudolf en Mathilde kregen twee zoons, Hendrik († 1031 à 1033) en Koenraad

Genealogische tabel/stamboom en de erfgang van de Zutphense burcht.

(† 1055), van wie geen nakroost bekend is, en een dochter Adelheid, die huwde met de Godschalk uit de Zutphense fals. Adelheid heeft stellig de Zutphense burcht met aanhorigheden meegebracht, waardoor Godschalk als ‘heer van Zutphen’ kon poseren. Zijn Verdunse verwanten hebben hem bekleed met de (leen)grafelijkheid in noordelijk Hamaland. Zo ontstond het graafschap Zutphen ofwel ‘de Graafschap’.³⁰

Een grafelijke palts

Godschalks echtgenote Adelheid (afb. 7) bracht ook de ‘Ottoonse’ aanspraken op de Duitse troon mee, waarvan haar vader Liudolf indertijd de drager was geweest. Hoe serieus

die in de familie werden genomen, blijkt uit de herdenking van Liudolfs overlijden (1031) in het necrologium van Essen, waar zijn zuster Theophanu stiftsjuffer en later abdis was: Liudolf heet er *rex*, ‘koning’! Koning Hendrik III (1039–1056) kreeg pas in 1050 een zoon, van wie maar moest blijken of die zijn kinderjaren zou overleven. Ondertussen giste het in Saksen tegen de koningsdynastie. In 1077 kwam het zelfs tot een tegenkoning.³¹

In zulke omstandigheden kon het gravenhuis van Zutphen minstens de hoop koesteren dat het ook een kans op de troon had. De Zutphense palts weerspiegelt die stille ambitie van zijn bouwers. Die hoop is niet bewaard, maar dat weten wij intussen wel – zij toen nog niet. Ik denk dus dat Zutphens palts een *grafelijke* was – met uitroepeteken. ●

Noten

- 1 N.B. Tenhaeff, *Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw* (Utrecht 1913); W. de Vries, *De opkomst van Zutphen* (Arnhem 1960); M. Groothedde, *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening* (Zutphen 2013).
- 2 Groothedde (2013) 389-393, 412-413; M. Groothedde, 'De nederzettingsontwikkeling van Zutphen voor het jaar 1000', idem, en A.F.W.E. Bastemeijer, 'De Zutphense burcht van het jaar 1000 tot het einde van de twaalfde eeuw', in M. Groothedde e.a. (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen, momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk* (Zutphen 1999) 9-29, resp. 31-61; M. Groothedde, 'De blauwdruk van middeleeuws Zutphen, de Zutphense ringwalburg in breed perspectief', *Westerheem* 58 (2009) 273-293, waar hij 277 de 'bouw van de tufstenen (konings)palts in het midden van de elfde eeuw' dateerde, maar in Groothedde (2013) 404 heet het intussen: 'de exacte datering binnen die eeuw is op archeologische gronden nog steeds niet te geven'.
- 3 E.J. Harenberg, *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326, VIII: kapittel van St. Walburg te Zutphen, proosdij van St. Walburg te Zutphen, vicariëen in de St.-Walburgiskerk te Zutphen, Stad Zutphen* (Den Haag 2003) 1059.07.16, 1064.12.31, 1105.05.16, 1127.02.28, 1134.02.02.
- 4 Groothedde (2013) 413; de latere hof van de graven van Gelre lag buiten de ringwal: *ibidem* 93.
- 5 Men zie alvast H.H. Jongbloed, 'Tussen "paltsverhaal" en "Ijssellinie", Averarda "van Zutphen" († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre / Historisch Jaarboek voor Gelderland* 97 (2006) 57-130 i.h.b. 57-73, gevolgd door Grootheddes replek 'Van koningspalts tot tegenkoningspalts', *ibidem* 131-139; H.H. Jongbloed, 'Ommekeer aan de IJssel, graaf Godschalk († 16 december 1063) en de opkomst van Zutphen', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre / Historisch Jaarboek voor Gelderland* 101 (2010) 27-80 i.h.b. 29-30 en n. 9, en idem, 'De Zutphense falsa (1059*-1209*) een eeuw na Tenhaeff, oude en jongere misverstanden onder het mes', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre / Historisch Jaarboek voor Gelderland* 102 (2011) 33-92, i.h.b. 37-41, 75-76 en n. 145.
- 6 Groothedde (2013) 51, 87, 89-92, 96 ('overtuigend de falsa ontleed'), 103, 167-168, 177, 277, 279-280, 291, 335, 391-392, 395, 412, 427 ('analyse van Harenberg volgen'), met verwijzingen naar E.J. Harenberg, 'Nieuw licht op de Zutphense Falsa uit onverwachte hoek: een geïnterpoleerde pauselijke oorkonde van 1186 of 1187' in Groothedde (red.), *Walburgiskerk* 93-108, en naar Harenberg (2003) de al eerder genoemde oorkonden alsmede 1107.12.28, 1187.03.20, 1209.03.27; in Groothedde (2013); niet genoemd maar van even grote betekenis is E.J. Harenberg, 'Oorkondenvervalsing in het teken van nieuwe machtsverhoudingen', in S.C. Derks (red.), *Nederland in de wereld, opstellen bij 100 jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag/Amsterdam 2002) 55-70; Jongbloed, 'Falsa', 42-45.
- 7 Groothedde (2013) 373 zestiende regel van boven ('verzonnen gebeurtenis'). In mijn 'Paltsverhaal' 62 beriep ik mij op Groothedde (1999) 16 en 20-22, waar op 16 (eerste kolom voorlaatste regel) de mededeling staat dat 'de grote houten hal op zijn beurt, wederom na brand, wordt opgevolgd door een tufstenen paleis' (mijn cursivering) ...! P. Bitter, 'Archeologisch onderzoek naar voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling van Zutphen', in W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 42-47 had 44 (tweede en derde regel van onderen) nog gemeld dat dat houten gebouw 'was afgebroken vóór de tufstenen bouwperiode'. Dus wie heeft er nu iets *verzonnen*?
- 8 Groothedde (2013) 409. Bitter (1989) 43-44 vond het nog een gebouw van 'een welbekend type (..) dat in Duitsland en Denemarken voorkwam bij hoven van *edelen*, bisschoppen en kloosters' (mijn cursivering), maar toen was de totale omvang nog niet vastgesteld.
- 9 O. Ellger, 'Cappenberg: von der Burg zur Kirche, Ausgrabungen im Chor der ehem. Prämonstatenserstiftskirche St. Johannes Ev.

- in Selm-Cappenberg 1992/3', *Westfalen, Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 78 (2000) 237-269. Ik garandeer niet dat dit de enige en/of laatste publicatie over de archeologie van Cappenberg met dat van Zutphen zie Jongbloed 'Ommekeer', passim.
- 10 Groothedde (2013) 24-25, 29, 75 ('vergelijkbare bouwontwikkeling'), 124, 164, 340, 345-346, 361 ('opvallende parallel'), 368, 402-403, 409 ('ook Hamalands').
- 11 H.H. Jongbloed, 'Wichman, Adela en Alpertus, de Eltense boedelkwesitie (968-996)', in *Bijdragen en Mededelingen Gebr / Historisch Jaarboek voor Gelderland* 96 (2005) 7-47, i.h.b. 14-16 verwijzend naar het opgravingsverslag van G. Binding, *Burg und Stift Elten am Niederrhein, archäologische Untersuchungen der Jahre 1964/65* (Düsseldorf 1970), i.h.b. 66, 76-79, 82, 104, 171-172, 177, 181.
- 12 Jongbloed, 'Paltsverhaal', 65-68, 85-86, 104, met 68 en 84 de verantwoording van de kartering.
- 13 Groothedde (2013) 65-70, Jongbloed, 'Paltsverhaal' 62.
- 14 Jongbloed, 'Paltsverhaal', 62 en 104, H.H. Jongbloed, 'Wanburtich, Heinrichs II. Beteiligung an der Wahl von Kamba (1024)', in *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* 61-1 (2006) 1-63, i.h.b. 25-27; H.H. Jongbloed, "Cold case" Upladen (oktober 1016), Godfrieds prefectuur tussen grote politiek en dynastieke competitie (850-1101)', in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 11 (2008) 7-68, i.h.b. 37-41. De kroniek in kwestie is F. Kurze (ed.), *Reginonis abbatis Prumiensis chronicon cum continuatione Trevirensi* (Hannover 1890, MGH SSRG L) waar 124 *cuius* [d.i. graaf Everhard Saxo] *rerum possessio ab eo* [d.i. Godfried] *violenter diripiebatur*.
- 15 Jongbloed, 'Cold case', 37-40.
- 16 Groothedde (2013) 23, 289, 292, 391 houdt vast aan Zutphen als koningsgoed, maar houdt op 90, 96, 103 en 397 belangrijke slagen om de arm; zie ook Jongbloed, 'Paltsverhaal', 70, 84-85, 102-104.
- 17 Groothedde (2013) 72 'eind van de 9e eeuw', Groothedde (1999) 23 'rond 900', Jongbloed (2009) 275 'einde van de 9e eeuw'.
- 18 Jongbloed, 'Cold case', 40-43.
- 19 Jongbloed, 'Cold case', 43-44, idem, 'Wichman', 14.
- 20 Jongbloed, 'Paltsverhaal' 75-79.
- 21 Jongbloed, 'Wichman', 18; idem, 'Paltsverhaal', 80, 98; idem, 'Cold case', 56; idem, 'De Flamenses in de elfde eeuw, oorsprong en ontplooiing van het Gelderse gravenhuis', in *Bijdragen en Mededelingen Gebr / Historisch Jaarboek voor Gelderland* 99 (2008) 27-90, i.h.b. 29, 47-58; idem, 'Ommekeer', 28.
- 22 Jongbloed, 'Paltsverhaal', 71-73, 91-93, 104-108; idem, 'Flamenses', 29, 41-45. Voor de globale omtrek van noordelijk Hamaland volgens de oorkonde van 1046 zie afb. 1.
- 23 Jongbloed, 'Paltsverhaal', 71-72, 94-96.
- 24 Jongbloed, 'Wanburtich', 22-51; idem, 'Paltsverhaal', 81-83; H.H. Jongbloed, 'Vier "Xantener" Gottfriede (c. 905-1018). Königsverwandtschaft und Reichspolitik am Beispiel des ersten Niederlotharingischen Herzogshauses (959-1012)', in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* (12 (2009) 40-75, i.h.b. 44-47. Over het psalterium van bisschop Gerard I van Kamerijk verschijnt binnenkort H.H. Jongbloed, 'Autour d'un millénaire, le psautier manuscrit 54 de la Médiathèque de Cambrai, son propriétaire l'évêque Gérard Ier (1021-1051) et le calendrier-nécrologie dit "de Florennes"', in *Revue du Nord* (bibliografische gegevens in juni 2013 nog niet bekend).
- 25 Jongbloed, 'Flamenses', 58-60.
- 26 Jongbloed, 'Paltsverhaal', 87-89; idem, 'Ommekeer', 58-61.
- 27 Jongbloed, 'Wanburtich', 46-50; idem, 'Paltsverhaal', 81-83.
- 28 Jongbloed, 'Wanburtich', 50-51; idem, 'Paltsverhaal', 82-83.
- 29 *Ibidem*.
- 30 Jongbloed, 'Wanburtich', 13-22; idem, 'Paltsverhaal', 83-89.
- 31 Jongbloed, 'Paltsverhaal', 102-104.